

ІВАН МАЗЕПА І ПЕТРО I: ДВА ПОЛІТИЧНИХ СВІТОГЛЯДИ

ІВАНОВА Людмила Георгіївна – професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Київського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

У статті розкриваються суспільно-політичні погляди українського гетьмана І.Мазепи і російського імператора Петра I на державно-правову систему управління, теорію і практику сюзеренства-васалітету та конфлікт між європоцентризмом і євразійством у концептуальному баченні цих державних діячів політичного поступу Гетьманщини та Російської імперії.

В історії людства, окремих народів і держав велику роль відігравали особистості, які вміли свої ідеї, думки та мрії перетворювати в дієву енергію, що змінювала звичайний перебіг подій та історичну реальність. Ці зміни могли принести позитивні зрушення, спрямувати соціум на вищий рівень політичного, економічного й духовного життя, або зруйнувати державницькі та культурні надбання і досягнення народів. Так само еволюційний чи регресивний шлях соціуму багато в чому залежав від енергії розуму та інтелекту державних керманців, які визначали головний напрям державницького поступу.

Яскравим свідченням того є постаті українського гетьмана Івана Мазепи і російського царя Петра I, через діяльність яких у значній мірі переломлюється історія української держави - Гетьманщини та Московії. Кожен із них прагнув перетворити свою країну у політично впливову й економічно могутню державу на європейському континенті. Проте засоби і

методи реалізації задумів у І.Мазепи та Петра I були різними за формою та за своєю цивілізаційною сутністю. Петро Романов усі свої зусилля та енергію розуму спрямував на перетворення Московського царства у військово-бюрократичну абсолютистську монархію із міцними кріпосницькими порядками, у монархію з морськими кордонами. І справді, протягом 30-ти років "варварськими методами" він зумів перетворити ледь відому в Європі відсталу Московію в імперію[1], що на кінець XVIII ст. розкинулась від берегів Балтії і Чорного моря до далеких східноазійських китаїських кордонів.

Український гетьман зі свого боку прагнув утвердити аристократично-республіканську форму правління, в основі якої лежали традиційні козацькі демократичні принципи виборності та колегіальності, тобто колективної волі і моноцентричності у владній структурі держави. І.Мазепа спрямовував усі свої зусилля та енергію на перетворення Лівобережної України, де існувала Гетьманщина, у високо-розвинену в економічному і освітньо-культурному сенсі державу західно-європейського рівня.

Проте доля поєднала ці дві постаті в часі і територіальному просторі, які різнилися своїми політичними поглядами, ментальністю, освітою та світосприйняттям. Вони сповідували кардинально відмінні ідеї та ідеали.

Об'єктивно І.Мазепу і Петра I пов'язувала союзницька угода 1654 р., що передбачала особливий політико-юридичний статус Геть-

манщини у межах Московського царства. Гетьмани Лівобережної України із середини XVII ст. чітко дотримувались цієї угоди і правил сюзеренства - васалітету. Відповідно, їхня політика у міжнародних стосунках була тісно пов'язана із зовнішньо-політичним курсом протектора.

Суб'єктивно І.Мазепу і Петра Романова спочатку пов'язала спільна боротьба клану Нарішкіних - родичів матері Петра I - проти царівни Софії та її фаворита князя В.Голіцина. Кожен із них - І.Мазепа і Петро I - потребував сильної дієвої підтримки та надійного союзника для виконання своїх задумів і далекосяжних планів. Петро Романов прагнув отримати московський престол і покінчити з опозицією клану Милославських - родичів першої дружини батька-царя Олексія Михайловича - І. Мазепа бажав звільнити Гетьманщину від опіки князя В.Голіцина над її державним життям, припинити старшинські заколоти, які послабляли гетьманську владу, не допустити реалізації Коломацьких статей (1687 р.), що значно послабляли автономний статус козацької держави. Він прагнув забезпечити Гетьманщині максимум політичних прав під рукою протектора.

Дотичною і спільною проблемою для обох правителів, як справедливо визначає сучасна російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, стає кримська справа [2], де вони виступили як два надійних союзника. Розв'язання кримського питання передбачало вирішення безпеки південних кордонів обох держав від агресії давнього супротивника - Кримського ханства, вихід до Чорного моря через такі морські порти як Азов, Кизикирмен Очаків, Тавань; закінчення всевладдя Туреччини в чорноморському басейні.

На початку свого царювання Петро I зумів оцінити в українському гетьманові його політичний і військовий досвід, гострий розум, уміння вести дипломатично справи із супротивниками. До того ж він потребував військової підтримки у боротьбі як із Кримським ханством, так і з московською аристократією. Тож у 90-х рр. XVII ст. І.Мазепа, як зазначає Т. Таїрова-Яковлева, стає для московського

можновладця незамінним радником, визначним учителем і, зрештою, наближеною людиною, яка допомагала йому утвердитись як самовладному монархові та сформувавши нову зовнішню політику Московського царства [3]. Найбільш цікавим фактом у взаєминах Петра Романова та Івана Степановича Мазепи була спроба останнього відкрити амбіційному молодому цареві європейську систему освіти, державно-правового управління, досягнення промислово-економічного розвитку.

У 1696 - 1697 роках московський монарх здійснив подорож до Голландії та Англії за ймовірною порадою українського гетьмана. Це були найбільш розвинені в економічному відношенні європейські країни кінця XVII ст. Їм належала першість у морському флоті, у завоюванні нових ринків збуту промислових товарів, нових територій, нових технологічних досягнень у промисловості. На авансцену державного і суспільного життя тут вийшли купецтво, промисловці, заможні фермери, фінансисти - тобто, активна частина молодого буржуазного суспільства, що представляла вже прикметно новий тип особистостей. У цих двох європейських державах протягом XVII ст. успішно сформувалась і закріпилась нова психологія соціуму - колективний авторитет прийшов на зміну одноосібному абсолюту монарха. Принцип колегіальності, загальносуспільні цінності та громадська ініціатива в господарському секторі - стають головною цементуючою основою і ознакою державного буття Голландії та Англії в XVII - першій половині XVIII ст. [4].

Необхідно відзначити, що для І.Мазепи Голландія була країною його юності, становлення його особистості. У 1657 р. у вісімнадцятирічному віці Іван Степанович вивчав артилерійську справу у голландському місті Девентер [5]. Саме тоді український юнак відкрив для себе новий світ, з його передовим мисленням і баченням перспектив державного розвитку. Вся повнота влади тут належала представницьким органам - провінційним парламентам. Влада монарха мала номінальний характер і обмежувалася республіканськими інститутами влади.

Історична доля Голландії багато в чому нагадувала Мазепі долю України. Колонія Іспанії - Нідерланди - вели запеклу, відчайдушну і кровопролитну у численних повстаннях боротьбу за свою незалежність протягом півстоліття (1566 - 1609 рр.). Зрештою Національно-визвольна революція (буржуазна за своєю сутністю) завершилась перемогою, хоча Нідерланди втратили свої південні провінції. Тепер, з 1609 р., країна отримала самоназву Голландія. Це була найбільш економічно розвинена північна провінція Нідерландів. Практично у XVII ст. Голландія здійснила економічне диво (завдяки реформам у промисловості, розвиткові кораблебудування, торгівлі, освіті). Невелика країна, що розташувалась на піщаних дюнах Північного моря, випередила європейських економічних лідерів - Англію і Францію. Голландія перетворилась у XVII ст. в центр європейської торгівлі, банківського кредитування, текстильного мануфактурного виробництва [6].

Звичайно, Голландія не могла не викликати захоплення і бажання наслідувати її прикладу. Тож проникливий розум І.Мазепи оцінив перспективи і можливості перенесення голландської моделі на український ґрунт. Згодом, ставши володарем Лівобережної України (Правобережжя було втрачено в результаті поразки Української національної революції), він багато в чому - особливо в економічній сфері - наслідував досвід Голландії. Це запровадження вільного підприємництва, як зазначав історик А. Смолка, надання кредитів і субсидій промислово активній старшині, козацтву, купцям, фаховим майстрам, надання економічних пільг та прав фаховим майстрам, всебічна підтримка вільної торгівлі та сприяння купецтву у їхній діяльності тощо [7].

Крім того, в юнацькі роки І.Мазепа деякий час жив у Франції, Італії, Німеччині, де продовжував своє навчання в університетах та академіях до 1663 року [8]. А також здобував знання з європейської політичної культури, ознайомився з теоріями та кодексами законів і моралі державно-правового співіснування сюзеренства і васалітету. Безумовно, він

не міг не порівнювати й аналізувати, виділяти спільне і особливе в житті, культурі, менталітеті, історії європейських народів. Згодом він прагнув відшукати відповіді на вирішення злободенних українських реалій, прикладаючи до них європейські закони і формати. За своєю психологією, менталітетом, світоглядом І.Мазепа був західноєвропейською людиною. До європейських цивілізаційних досягнень він спрямовував і українську старшину, з якої намагався сформувати політично сильну, ідейно консолідовану еліту, спроможну протистояти зовнішнім чинникам і вистояти у майбутніх битвах за незалежність своєї батьківщини.

Сподівався І.Мазепа змінити також і світогляд молодого московського царя, що не отримав належної освіти в силу певних історичних умов, існуючих у Московському царстві, та суб'єктивних обставин. Будучи останнім сином царя Олексія Михайловича (від другого шлюбу), Петро залишався поза увагою придворної знаті. Його не сприймали як можливого претендента на царський престол. Крім того, по смерті батька-царя життя Петра проходило в тяжкій обстановці страху, відчаю, підозр, недовіри, кривавих придворних драм між кланами - Милославських і Нарішкіних [9]. Пережите в дитинстві привело, за висловом російського історика К.Валішевського, "до порушення розумової і фізичної рівноваги під впливом найменшого удару" [10]. Його першим і головним учителем був думний дяк Н.Зотов. Усе навчання зосереджувалось на вивченні азбуки і читанні часослова, псалтиря, євангелії, до чого юнак не проявляв особливого інтересу [11]. Тож біографи Петра І змушені визнати, що "його орфографія навіть за стандартами того часу була безграмотною, навіть в самому формальному розумінні добре освіченою людиною він ніколи не був" [12]. "Із зошитів, які збереглися, видно, що він у шіснадцять років писав досить невміло і вивчив тільки два перших правила арифметичної дії" [13]. Проте, Петро міг похвалитися, що мав нахил до ремісничої праці й оволодів чотирнадцятьма ремеслами. "Любов до ручної праці ніколи не покидала його" [14]. "Здава-

лось, що природа підготувала в ньому скоріше гарного столяра, ніж великого державця" [15]. В дитячі та юнацькі роки однією із пристрастей царевича була гра у війну з іграшковими олов'яними солдатиками чи дітьми придворних слуг. І ця пристрасть не покинула його й у дорослому віці. Правда, тепер уже олов'яні солдатиками стали живими російськими солдатами, якими вправно маніпулював цар за своїми примхами.

Значний вплив на формування особистості молодого царевича мали німець Ф. Лефорт та Анна Монс, дочка торговця вином в німецькій слободі Москви. Перший ознайомив Петра з усіма принадами розгульного кабацького життя, друга - вплинула на інтимні смаки та нахили царевича [16].

Політична культура, суспільні погляди вибудовувались у свідомості Петра Романова в горнилі жорсткої боротьби за престол із сестрою Софією, в ненависті до московської аристократії, боярства, стрільців і православного духовенства, які протистояли клану Нарішкіних. Тож поняття про громадянський обов'язок і мораль монарха перед суспільством для вісімнадцятилітнього царя, коли він, зрештою, здобув престол, були назавжди втрачені. За визначенням В.О.Ключевського, щирого прихильника Петра I, - "він перестав думати про суспільство раніше, ніж устиг зрозуміти, чим він міг бути для нього". "Нещастя Петра було в тому, що він залишився без будь-якої політичної свідомості, з одним невизначеним беззмістовним відчуттям, що у його влади не має меж" [17].

Російська історіографія, яка у своїй більшості прославляла особу Петра I та його реформи, змушена так чи інакше визнати, що прикметними ознаками його характеру були "інквізиторський геній", "деспотичний" і "жорстокий норов", який межував із патологією. Великий цар власноручно брав участь у відрубленні голів бунтівних стрільців, у катуванні своїх колишніх друзів чи супротивників, у проведенні хірургічних операцій над хворими, що призводило тільки до летального результату тощо [18].

Близьке знайомство Петра I з українським

гетьманом практично відбулося восени 1689 року. І.Мазепа, що прибув до московського царського двору на чолі української делегації, різко відрізнявся від московської родової аристократії своїм зовнішнім виглядом, манерами, жестами, вмінням себе тримати перед царем [18]. За спогадами сучасників дізнаємось, що І.Мазепа - "дуже стрункий із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами", "понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність" [20]. Крім того, всі тогочасні джерела відзначали, що він мав проникливий і глибокий розум, умів вести розмову на будь-яку тему й легко розпізнавав характер співрозмовника [21]. Тож український володар зумів швидко віднайти потрібні слова до серця і розуму молодого російського царя.

На той час вісімнадцятилітній монарх мав уже сформований характер і погляди на життя. Йому лише не вистачало досвіду в сфері управління державою. Але він жадав влади, влади неосяжної та одноосібної; за принципом держава - це монарх, монарх - це держава.

Знайомство і подальше спілкування з українським гетьманом відкрило йому інший світ - відмінний від патріархальної Московії. На кінець XVII ст. Московське царство являло собою "глуху периферію" Східної Європи з яскраво вираженими "азійськими рисами" в суспільному житті та державному управлінні [22]. Московське боярство, дворянство, аристократія в своїй масі були безграмотними й жили за старими патріархальними традиціями, сформованими в державній системі Золотої Орди [23].

Тож знайомство Петра I з українським способом життя через Івана Мазепу й козацьку старшину, яке кардинально відрізнялось від московського, спонукало його до пізнання нових земель і суспільств у західному напрямі.

Завдяки прилученню України до Московського царства, останнє з другої половини XVII ст. наблизилось до Європи географічно. Згодом це наближення в значній мірі, як відзначає французька дослідниця Е.К.д'Анкокс, вплинуло на культурний та інтелектуальний розви-

ток самої Росії [24]. Українська еліта, яку російські верховники долучили до своєї владної структури, привнесли в їхнє середовище "європейські ідеї і звичаї" та "політичні принципи". Вона також поклала початок серйозних і кардинальних перемін в одноманітності й специфічності російської концепції політичного й громадського життя. "Україна стала одним із головних провідників змін у російському менталітеті" - слушно резюмує Е. К. д'Анкокс [25]. При Івані Мазепі це проникнення європейської культури в російські вищі стани стає більш суттєвим. Тож, можна висловити припущення, що Петро І свою подорож до Європи здійснив під впливом гетьмана І.Мазепа. Невипадково головним пунктом приїзду для московського монарха були саме Голландія та Англія.

Необхідно відзначити, що в Московії існувала жорстока заборона відвідувати європейські країни. Порушення заборони прирівнювалось до державного злочину із обов'язковим смертним вирокком навіть по відношенню до представників московської аристократії. Навіть у 1689 р. на західному кордоні Російської держави було встановлено строгий догляд за поштовою кореспонденцією. Листи, які надходили із заходу до іноземців, що проживали в Москві та Архангельську, розпечатувались і в більшості знищувались [26]. Подорож Петра І до Європи у 1696 - 1697 рр. в російській історіографії через те підносилось до рівня подвигу Олександра Македонського. Зрештою, вперше 250 осіб придворного почту, разом із Петром Романовим, заявили Європі про існування Московії своїм татарським і персидським убранням, гучними і зухвалими вихватками, бешкетами, пияцтвом, і водночас жадобой до пізнання нового світу і до отримання знань [27]. Європейські королівські двори, як зазначають дослідники, ще протягом тривалого часу відходили від шоку після "культурного набігу" московитів.

Звичайно, Європа вразила московського самодержавця. Він побачив та оцінив масштаби відставання Росії, і "те провалля, яке розділяло ці світи". Аналізуючи історичний роз-

виток Московської держави, французька дослідниця Елен К.д'Анкокс відзначає, що повернувшись із-за кордону, Петро І привіз у Московію "відчуття жаху перед країною і гнівне бажання, яке горіло в ньому до останнього подиху, зруйнувати все в цій дикій Росії, починаючи від зовнішніх проявів її відставання" [28].

З того часу Петро Романов розпочинає запроваджувати в своїй країні, за голландським прикладом, мануфактури, будувати морський флот, перетворювати Московію у морську державу, розпочинає масштабні територіальні завоювання. Крім того, Петро І взявся за європеїзацію всього суспільного і культурного життя свого царства. Практично він здійснив перебудову азійської матриці, вмонтовуючи в її тіло західні економічні новації, політичні атрибути управлінської системи і стиль придворного життя. Петро залучає інженерів, ремісників, науковців, лікарів із Голландії, Німеччини, Франції до будівництва його імперії, яка згодом отримає самоназву - "Росія".

Він сподівався семимильними кроками досягти всього того, що відрізняло Західну Європу від анархічного і консервативного Сходу. Але шлях до Європи московського царства лежав, передусім, через Україну. Більшість спеціалістів із кораблебудування, зброярства, геодезії, навігації, текстильного виробництва тощо із європейських країн, яких Петро випишував чи заохочував великими грошовими винагородами, швидко покидали суворий московський край, не витримавши умов нового життя й праці.

І як би не акцентувала російська історіографія на використанні Петром І "великої армії" західноєвропейських спеціалістів в усіх галузях економіки та науки, українці представляли головний контингент будівничих імперії, - починаючи від північної столиці Санкт-Петербургу до Воронежської флотилії і Московського університету. Українські вчені, просвітителі, церковні діячі (як то Ф.Прокопович, С.Яворський, Д.Туптало та інші) адаптували державницьку ідеологію московських царів до європейської, створили Петрові І об-

раз царя-просвітителя, допомогли провести освітню реформу за українським та європейським взірцем [29]. Український гетьман Іван Мазепа теж доклав чимало зусиль у творенні нової політичної будови імперії. Він брав активну участь у формуванні її зовнішнього курсу, налагоджені дипломатичної справи, забезпечував і посилював військовий потенціал Московії [30].

Під безпосереднім керівництвом І.Мазепи українське козацьке військо і запорожці протягом 1695 - 1698 рр. здобувають для корони Романових перемогу над давнім супротивником Московського царства - Кримським ханством. Фортеці Азов, Кизикирмен, Таганрог упали до ніг Петра I. Московія торжествувала. Ключі від Азовського і Чорного моря тепер опинились у руках дому Романових. До того ж Московське царство, нарешті, звільнилось від принизливого становища данника Бахчисарайських володарів, тобто, від васальної залежності [31]. З часів розпаду Золотої Орди та завоювання Іваном IV Казанського і Астраханського ханства, Крим залишався чи не єдиним серйозним претендентом на спадщину Чингісханової династії. Це право довгі роки виборювали і московські князі та царі, починаючи від Івана III до кінця XVII ст. [32]

Успішне завершення Азовсько-Дніпровської кампанії також стало важливою віхою у зовнішньополітичних стосунках між Гетьманщиною та Кримським ханством. Це була гідна відповідь на втручання Бахчисарая в політичне життя Лівобережної України (Суховій, Петрик та їм подібні претенденти на гетьманство не могли вже використовувати татарський фактор задля своїх авантюричних замислів). Це була також відповідь на безперервні набіги степовиків на українські землі й захоплення ясиру - численних бранців, яких використовували в господарських й військових справах як рабську робочу силу.

Але для Московії взяття Азова, Кизикирмена, Таганрога означувало значно більшу подію, ніж для Гетьманщини. За висловом російської дослідниці Т.Таїрової-Яковлевої, з кінця 90-х років XVII ст. розпочинається "новий етап в історії Росії" - її піднесення як

імперії [33].

З іншого боку, у переможних азовсько-дніпровських походах, Петро I відкрив для себе Гетьманщину як військову державу з високо професійним і дисциплінованим військом, здатним швидко й оперативно вирішувати військово-стратегічні й тактичні завдання. Українське козацтво і запорожці продемонстрували неабияке військове мистецтво в облоговій і наступальній тактиці, на суші та на морі, вміння малими силами здобувати перемогу над чисельним супротивником.

На противагу козацькому війську московська армія до 1699 р., як пише К.Валішевський, являла собою "просто сборище вооружених людей, приналежачих к одному классу - земельных собственников", "с палкой в руках - вместо всякого оружия". "Никакой подготовки в военном искусстве; военные упражнения в мирное время были вещью незнакомой" [34]. Лише новостворені Петром Семенівський та Преображенський полки нагадували щось подібне до війська.

Енергійний та схильний до новаторства Петро I наприкінці 90-х рр. XVII ст. вибудовує план перетворення Московії у могутню військову державу, яка повинна була піднятися, передусім, у військовому відношенні не тільки вище за Гетьманщину, але Швецію, Англію, Австрію, Туреччину. Проте на першому етапі прикладом для наслідування для нього стала українська козацька держава та її військова організація.

Особливість українського суспільного життя полягала у всезагальній воєнізації. Це було зумовлено рядом об'єктивних факторів - боротьбою з Річчю Посполитою за свою політичну незалежність, захистом своїх земель від Кримського ханства і Туреччини. Відповідно в Україні сформувався особливий військовий стан козацтво, яке у XVII ст. перетворилось у провідну суспільно-політичну силу. Йому належала головна роль у створенні нової моделі політичних інституцій (за взірцем Запорозької Січі). Логічно військовий принцип був покладений в основу адміністративно-територіального влаштування та системи управління в Гетьманщині [35]. Вертикаль влади в

Українській державі теж вибудовувалась за військовою логікою - від гетьмана і генеральної старшини до полковника, сотника й отамана. Характерною рисою владної структури в Україні була колегіальність, принципи виборності і самоврядування на місцях (в полках і сотнях як адміністративно-територіальних одиницях).

Козацька старшина всіх рангів мала широке коло повноважень - від адміністративно-господарських, адміністративно-військових до судових та військово-стратегічних. Отже, в особі полковницької чи сотницької влади поєднувались адміністративні й військові функції одночасно.

Всезагальна воєнізація суспільно-політичного життя в період визвольних змагань, громадянського протистояння в роки Руїни, та безперервних військово-оборонних дій на теренах України супроти зовнішніх агресорів - виявилось найбільш оптимальним рішенням для швидкого реагування та мобілізації всіх суспільних сил задля захисту своєї національної території та держави. Невипадково іноземні джерела XVII - XVIII ст. називали українців військовою нацією.

Саме цю особливість суспільно-політичного життя Гетьманщини Петро І переносить на терени своєї держави. Проте для московського самодержавця намір воєнізувати Московію подібно до Лівобережної України мав зовсім інший зміст. Він переслідував мету мобілізувати всі економічні, суспільні, людські ресурси на завоювання нових земель, народів, країн.

З кінця 90-х рр. XVII ст. Петро Романов узявся за створення регулярної армії, добре вишколеної та чисельної. Особливу увагу російський цар приділив організації піхотних полків у силу їхньої повної відсутності до 1700 р. Саме тут йому знадобився досвід українського козацького війська, яке завжди славилось у Європі цим родом військ. Для збільшення чисельності російської армії цар вводить всезагальну військовою повинність (1699 р.), під котру потрапили всі категорії населення (однодворці, холопи, кріпосні селяни, посадські люди, міщани, купецтво тощо) [36]. З 1705 р.

дорослі сини духовенства теж підпали під рекрутський набір [37].

Розбудова нової боездатної армії передбачала в планах Петра І також створення нової соціальної категорії служилих людей - солдата-рекрута, - для якого служба у війську стає пожиттєвою. В петровську епоху - цей солдат перетворюється у гвинтик великого армійського механізму. Солдат безкоштовно забезпечувався харчами, фуражем, горілкою, тютюном, гужовим транспортом, конем тощо. На нього тепер працює вся російська економіка і кожна російська селянська родина [38].

Дефіцит коштів у царській скарбниці на військові потреби Петро І намагався виправити і за рахунок населення Лівобережної України. Подібно до російського селянина тепер уже й українське посіпство несло на собі всі тяготи утримання московських армійських полків, що дислокувались на українській території. Наприклад, за даними відомого сучасного дослідника О. І. Гуржія, на утримання шести російських полків за два літні місяці у 1712 р. українські селяни постачали по 60 телиць і 100 баранів на кожен полк, 6,6 тисяч четвериків борошна, 825 тисяч четвериків круп, 9,9 тисяч каменів сала [39]. Російський солдат міг за своїм бажанням без будь-якої згоди господаря, на подвір'ї якого він проживав, влаштувати кабак чи питейний заклад [40]. Населення як російських, так і українських міст і сіл, в яких розташовувались постоем російські військові частини, почували себе повністю безправним та беззахисним від економічного й морального свавілля солдат царської армії.

Українське козацтво, як представник збройних сил Лівобережної України, суттєво відрізнялось за своїм статусом і соціальним становищем від російського солдата-рекрута. Це був військово-служилий стан вільних дрібних землевласників із широкими політичними, економічними, соціальними правами, привілеями і свободами [41]. У 1691 році гетьман Іван Мазепа своїм універсалом підтвердив привілейований статус козацтва, зокрема, його право на земельну власність, недоторканість майна, звільнення від усіх

видів поборів - "від податків усяких і від посполитих обороняємо". В універсалі гетьман своєю "зверхністю рейментарською" заборонив духовним і світським особам чинити будь-які кривди козакам, як то - забирати "грунти жодних, здавна якими володіють, прихилати на послуги, а ні стягненням податків не обтяжувати". У випадку не виконання гетьманського наказу, Іван Мазепа заявляв, що стане на "оборону" козаків і своєю владою позбавить старшину та урядовців маєтностей і земель, які перейдуть у "загальне володіння військово" [42], як зазначається в універсалі.

І.Мазепа також всіляко сприяв підприємницькій і торговельній діяльності козацтва, підтримував ініціативно активних його представників, надаючи право на заснування підприємницького закладу. Український гетьман сприяв також заможному козацтву увійти в ряд виборних і брати участь в адміністративно-військовому управлінні Лівобережною Україною [43]. Піклувався гетьман і про освітній рівень козацтва в цілому. Гетьманські універсали свідчать про розширення мережі початкових шкіл у кожній сотні й полку. Своім власним коштом І.Мазепа видає підручники для студентів Київської академії та Чернігівського колегіуму [44]. Крім того, необхідно підкреслити, що освіта в Україні мазепинської доби була не становою і доступною для представників усіх верств і станів українського суспільства. В цілому Іван Степанович розглядав освіту як важливий чинник державного і суспільного розвитку. Одночасно козацтво, з погляду І.Мазепи, було повноцінним учасником політичного і громадянського життя в гетьманській державі.

Військова реформа Петра I не оминула і московське дворянство та аристократію. Вищі верстви російського суспільства становили особливу військово зобов'язану касту, тобто, воєнізовану еліту, подібно до української козацької старшини. Військова служба для російської знаті стає пожиттєвою, як і для рядового солдата. За Петра I запроваджується практика поєднання військової служби у дворян й аристократії із службою в державних адміністративних установах і це вже регла-

ментувалося законом (1714 р.) [45]. Сучасний російський історик Є.В.Анісімов констатував, що головна мета військової реформи полягала в перетворенні аморфної маси московського дворянства у служилу категорію. "В петровський час, - пише він, - дворяни розглядались передусім лише як бюрократичний і військовий стан, тісно прив'язаний до державної колісниці" [46].

Як бачимо, простежується певна подібність між суспільним статусом української старшини і російського дворянства. Аристократія за Петра I була повністю зведена до стану дворян. Воно у свою чергу уособлювало військову та адміністративну владу одночасно. Проте це було лише механічне копіювання вказаного фрагменту української суспільної моделі.

Гіпертрофічне бажання Петра I розширювати географічні та територіальні межі імперії призвело до того, що військові принципи організації влади були перенесені на всі сфери суспільного і державного життя - на мораль поведінки, судочинство, цивільні установи. Наслідком військової реформи стало те, що російське громадянство було перекроєне за взірцем регулярної армії. Склалася ситуація, за визначенням Є.В.Анісімова, коли "не армія була при державі, а, навпаки, держава при армії" [47]. Зрештою армія перетворилась у замкнений кастовий організм, на який працювала вся економіка імперії.

Саме військовим потребам і планам російського самодержцзя підпорядковувався ще ряд реформ - зокрема, губернська реформа (1707 р., 1719 р.), реформа систем державного управління, впровадження мануфактури, подушного податку (1718 р.). І, що найважливіше, проводиться поголовне закріпачення населення. Всі стани російського соціуму в першій чверті XVIII ст. розглядались як рекрути і кріпосні його величності. Навіть дворяни були його невольниками і рабами. Це він сам визнавав, як засвідчили сучасники [48]. Практично, в Російській державі вільною людиною себе почувала тільки одна особа - імператор.

У російській історіографії постійно наго-

лошується на копіюванні або творчому використанні Петром І шведської чи пруської моделі військового устрою, державного та адміністративно-територіального управління, системи судочинства, освіти. Насправді ж російський самодержець звернув увагу на шведський варіант державного влаштування уже після поразки під Нарвою (листопад 1700 р.), а запозичувати політичний і військовий взірці північного сусіда розпочав приблизно з 1705 р. Є.Анісімов відзначав прагнення Петра Романова використати державний досвід Швеції, щоб піднятися вище свого суперника і, зрештою, перемогти його у битві за Прибалтику [49].

Петровські ж реформи в системі державно-бюрократичного управління і законодавства, за Є.Анісімовим, М. Владимирським-Будановим та К.Валішевським, припадають на кінець 1707 - 1708 рр. і продовжувались до 1722 р. Намір Петра І відмовитися від старих форм управління в державі, заміни їх новими був безпосередньо пов'язаний із Північною війною. Проте, перші спроби впровадження колегіального правління за європейським взірцем, що передбачало колективне вирішення державними інститутами загальнонаціональних проблем, російський монарх розпочав у 1699 році. Прикладом для наслідування для нього були не тільки Голландія та Англія, де під час своєї подорожі увага молодого царя була прикута до морської справи та зовнішніх атрибутів європейської культури. Найперший же досвід європейської адміністративно-політичної системи управління Петро І отримав у васальній державі - Гетьманщини.

На Лівобережній Україні політична влада відзначалась публічним характером і демократичністю центральної влади, ніколи не зосереджувалась повністю в руках гетьмана, навіть у період так званого авторитарного правління Б.Хмельницького і І.Мазепи. Важлива роль у системі управління належала "колективній волі" - генеральній раді і старшинській раді. Особливе місце в державному управлінні козацької держави посідала Генеральна Військова канцелярія, що являла

собою адміністративний колегіальний орган виконавчої влади. Між генеральними старшинами чітко розподілялися повноваження і сфера діяльності. Генеральна старшина (сучасною мовою кажучи - міністри) мала прерогативи спільно з гетьманом управляти українською козацькою державою [50].

На місцях - у полках і сотнях - також існувало самоврядування та колегіальне управління. В адміністративно-політичній та військовій сфері діяв принцип виборності в усіх гілках владної структури - від вищої до нижчої. Старшину всіх рангів обирали на Генеральній чи Старшинській раді, на полковій чи сотенній раді. Саме цей принцип залишався обов'язковим елементом державної системи управління Лівобережної України. Навіть, коли гетьман вдався до самостійного призначення очільників на ту чи іншу посаду - Старшинська рада повинна була винести свій вердикт - затвердити або відхилити запропоновану особу [51].

Окрему центральну колегіальну установу представляли також Генеральний Військовий Суд і згодом Генеральна Скарбова канцелярія. Для цих двох державних органів характерна була самостійність при вирішенні питань їхньої професійно-урядової компетенції, хоча й при головуванні гетьмана. У 1692 р. гетьман Мазепа посилив прерогативи українського судочинства в суспільно-політичному житті Гетьманщини. Він запровадив нові правила в судочинстві, за якими ні гетьман, ні старшина не мали змоги самочинно карати будь-якого без судового розслідування і вироку. Притому, виконання рішення суду було обов'язковим і для самого гетьмана, якщо позивач подав доказові аргументи проти гетьманської влади. Практично, як зазначає О.Струкевич, І.Мазепа дозволив Генеральному Військовому Суду переглядати "гетьманські рішення стосовно покарання старшини". Сам український керманіч пояснював правомірність свого рішення таким чином, щоб старшини "без розслідування і без суду генерального не були покарані і в заслання відіслані із єдиного гніву гетьманського, і з особливою його прикрості батьківщини безмов-

но не були позбавлені" [52].

За І.Мазепи політичній владі найбільш властива була моноцентричність - "право прийняття ухвал", що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури [53]. Одночасно центральна і місцева влада у взаєминах із суспільством, окремими соціальними групами, верствами та особами опиралась виключно на норми українського звичаєвого права, Литовського статуту, Магдебурзького права. Система примусу і покарання в українській козацькій державі, як констатує дослідник О.Струкевич, ніколи не виходила за межі легітимного закону. Застосування владою правового примусу "до підвладних станів та верств використовувалося лише в необхідних рамках", які визначали "обмежене застосування сил" з метою припинення ескалації насильства з боку деструктивних чинників [54].

Цих правил у взаєминах центральної гетьманської влади із суспільством дотримувався також гетьман І.Мазепа. Задля впровадження непопулярних в народі рішень чи заходів (як наприклад з орендною платою) гетьманський уряд Івана Мазепи не застосовував насильницькі методи брутального примусу, а значною мірою вдавався до методів переконування, прохання, до матеріального заохочення і, зрештою, до маніпуляцій загальною думкою про доцільність того чи іншого податкового впровадження, економічного чи військового заходу [55].

Подібно до військового устрою, українські державні інституції викликали жвавий інтерес молодого московського царя на початку його правління, який прихильно ставився до європейських адміністративно-політичних стандартів і побутової культури. В 1699 р. молодий цар вводить бурмистерську палату для Москви, "Боярську думку" реорганізував у "Ближню канцелярію", згодом замінив "Приказну ізбу" на "Земську". Ці нововведення в адміністративне управління хоча й передбачали певне самоврядування, подібно до європейського, насправді відповідали тільки військовим інтересам і потребам царя [56]. В 1711 р. серйозним нововведенням стає засну-

вання замість Земського собору Сенату - центральної установи, що опікувалась внутрішньополітичними справами Московської держави. Проте до 1718 р. цей державно-бюрократичний орган розділяв свої обов'язки із Ближньою канцелярією. Повноваження обох установ не були чітко розмежовані [57].

Хоча названі установи були колегіальні за формою, але вся повнота влади все ж перебувала в руках імператора. Тільки він призначав і звільняв чиновників, одноосібно приймав рішення, впроваджував закони та укази. Сенат та Канцелярія практично могли тільки фіксувати на державному папері волю самодержавця [58]. Насправді, за спостереженням М.Богословського, В.Ключевського, П. Мілюкова і К.Валішевського, Петро I цими нововведеннями не вніс суттєвих змін у політичну систему управління Московської держави. Російський монарх лише запозичив у західноєвропейських країнах назви - "Сенат", "сенатори", "канцелярія", "колегія", замінивши ними назви традиційних московських державно-бюрократичних установ - "прикази", "ізва", "Боярська дума" тощо [59]. Теж саме було властивим і для петровських колегій: Адміралтейської, Мануфактурної, Військової, Вотчинної, Колегії Іноземних справ і Камерколегії. Традиційні для російської бюрократичної системи установи - прикази - були механічно перейменовані в колегії. Для них запровадили взятий у шведів адміралтейський регламент.

Цим справа в сутності й завершилась. "Самі колегії, - як писав К.Валішевський, - у значній мірі являли собою двійника сенату". Таким чином був створений "надлишок політичних систем" при відсутності добре обізнаних у справі спеціалістів. К.Валішевський змушений констатувати, що більшість російських дворян, яких призначали на ту чи іншу колежську посаду, не вміли навіть писати й доводилось звертатись до послуг полонених шведів, яких повертали задля цього навіть із сибірського заслання [60]. Досить широко в Сенаті та в ряді колегій були представлені вихідці з України, особливо серед чиновництва нижчого рангу - на посадах перекладачів,

писарів, протоколістів тощо [61].

Механічне запозичення європейської адміністративно-бюрократичної системи простежується і в губернській реформі 1708 - 1710 рр. і 1719 р. За першою губернською реформою самоназва "воеводство" було замінено на "губернію", а з 1719 р. на "провінцію" та "дискрикти". Головна мета губернського правління полягала в удосконаленні методів і засобів збирання податків до царської казни і забезпеченні армійських полків провіантом, житлом, одягом, зброєю. Відносно губернського бюрократичного нововведення К.Валішевський справедливо писав: "Російська історія не створила провінцій в європейському розумінні слова, що мають на увазі поняття "органічної одиниці". "Нові установи запозичили у західних зразків тільки форму" [62]. Європейський дух колегіальності залишився чужим для них. Всі центральні та місцеві адміністративно-бюрократичні органи влади, за переконанням російського історика, своєю внутрішньою структурою і духом залишились азійськими [63].

На азійський характер політичної системи управління до середини XVIII ст. вказують і сучасні дослідники - Б. Шапталов, А. Каппелер, С. Нефедов, А. Кардибаєв, Є. К.д'Анкосс, Е. Конан. Зокрема, за переконанням Б.Н. Шапталова, петровські перетворення сприяли створенню в системі управління євразійського симбіозу, який призвів до серйозних проблем для подальшого нормального державного розвитку Росії. Поряд із тим петровська модернізація суспільно-політичного життя російського соціуму в європейському напрямі здійснювалась "азійськими методами". Практично, при розбудові державної піраміди західні новації безжалісно "вмонтовувались в чужорідне середовище", деформуючи базис і викривляючи сутність надбудови [64], тобто європейського імплонтанта. Азійство в ментальності та діяльності у Петра I і його оточення взяло верх над європейськими політичними принципами, які він прагнув запровадити в Російській імперії. Принцип колективної, злагодженої роботи і одночасне розділення персональної відповідальності за успіхи та

невдачі - "плод надто екзотичний", щоб міг прижитися в Росії [65]. Тож, Петро I, віддаючи перевагу європейським цивілізаційним цінностям, несвідомо прикрив європейською зовнішністю справжню сутність політичної доктрини колишньої Московії в сучасній йому Російській імперії.

Вищі стани російського соціуму перебували під глибоким духовно-генетичним впливом політичної культури Золотої Орди. Росія ж була "незаперечним спадкоємцем цієї могутньої євразійської імперії" [66]. В цьому полягає головний феномен російської державної історії, як такої. Прикметна ознака спадку золотоординської держави, передусім, проявилась у всезагальному розумовому настрої московсько-російських самодержавців та еліти - воювати, завоювати й встановлювати своє світове панування. Цей аспект досить чітко виписаний у так званому "політичному заповіті" Петра I. Існували також конкретні плани й перспекти царя Петра I щодо завоювання торговельних шляхів до Індії, Персії, Китаю [67].

Московські правителі успадкували також політичну систему, методи управління і військовий устрій золотоординців. Сучасний російський сходознавець А.Ш.Кардибаєв не двозначно пише: "Спадок Золотої Орди в галузі державної організації став прообразом у першу чергу російської імперської державності, де за ординським взірцем функціонувала військова організація, фіскальна система, посольський звичай, протокольна традиція державної канцелярії" [68].

Озахіднення Росії в першій чверті XVIII ст. та прийняття російською елітою європоцентристських цінностей (у першу чергу придворного стилю життя і побуту) не змогли змінити глибинних витоків ідеологічних уявлень і світоглядних позицій московсько-петербурзького політикуму. За Петра I продовжувала діяти суспільно-політична модель держави, основи якої були сформовані ще за князя Івана III (1462 - 1505). Відомий російський історик М.Ф.Владимирський-Буданов, аналізуючи правову систему Московського царства, писав, що загальні та головні монгольські державні

порядки використовувались у Московській Русі і після визволення від Золотої Орди. Вони були повністю перейняті російськими самодержавцями, які практично, успадкували владні традиції ханів. "Наслідком татарського впливу на внутрішній характер влади Московської держави, - зазначає вчений, - саме є закріпачення всіх класів суспільства, що особливо характеризує монгольське державне право" [69].

Незважаючи на всі зусилля царя-реформатора "перекодувати старий цивілізаційний генотип" російського соціуму [70], він сам продовжував у своїй багатовекторній діяльності дотримуватися традиційних московських принципів управління державою і суспільством. Зокрема, впроваджуючи європейські схеми та моделі державного влаштування, російський самодержець собі на допомогу взяв стару золотоординсько-московську фіскальну систему тиску на суспільство. Фіскальство досить чітко було розписане в Судебнику 1497 р. й отримало подальше вдосконалення в Соборному уложенні 1649 р. [71] Петро I у 1711 р. перетворює фіскальство в державний інститут, а доносительство - в професію.

З того часу цей державний орган здійснював таємно-поліцейський нагляд за "приватним життям кожної людини, її сім'єю, способом життя, побутом, мораллю, навіть зовнішнім виглядом" [72]. Фіскалі здійснювали нагляд і контроль за всіма державними установами й за надходженням податків до петербурзької казни. Будь-яке відхилення від царських указів та государевих законів каралося смертною карою незалежно від соціального статусу особи. Фіскалі тут відігравали головну роль, надаючи інформацію, часто неправдиву, про порушення визначених імператором правил і норм поведінки [73].

Золотоординська традиція досить чітко простежується у російському судочинстві і в часи Петра Великого. В першій половині XVIII ст. в Росії продовжували діяти правові акти часів XV століття і звід законів - Судебник 1497 р., що в свою чергу увібрали традиції чингізханової імперії [74]. Петро I доповнив їх, написавши свою інструкцію судам "Пытки в зас-

тенках" (1696 р.). Царева інструкція відповідала більш східним, ніж західноєвропейським звичаям, і вдосконалювала жорстокі методи карально-репресивної системи в Російській державі [75]. Щоправда, в історіографії існує інша думка, що петровська репресивна система золотоординського типу була необхідним засобом у боротьбі за прогрес та європеїзацію російського соціуму у подоланні його архаїчності.

Ще одним суттєвим і показовим запозиченням із спадку попередньої євразійської імперії був поголовний перепис населення і введення подушного податку [76]. З 1718 р. в Росії вводиться обов'язковий пожиттєвий податок на кожну чоловічу душу [77]*. Головна мета його полягала у поповненні державного бюджету. Адже 78 % бюджету витрачалась на гіперактивну зовнішню завойовницьку політику царської адміністрації та на забезпечення армійських полків [78]. На кількість чоловічих душ розписувалась відповідна кількість полків, котрі переходили на повне забезпечення цивільного населення.

Перепис населення і подушний податок, передусім, призвели до ще сильнішого укорінення кріпосницьких порядків з їх найтяжчими наслідками. По-друге - надавалась повна картина статистичних відомостей про кількість потенційних рекрутів - солдатів, необхідних для імператорської армії. Цей підхід Петра I до податково-фіскальної справи, як зауважує М.Богословський, нічого спільного не мав із шведською чи будь-якою європейською державною моделлю [79]. Французька дослідниця Елен К.д'Аркосс на пряму пов'язує вказану сферу петровських реформ із монгольською системою обліку військовоспроможного чоловічого населення та оподаткування всього населення [80].

Практично, запроваджуючи європейський стиль життя та елементи з державно-адміністративного влаштування, великий російський реформатор залишився байдужим до вивчення і пізнання європейської політичної культури, ідеалів, теорій та концепцій. За висловом видатного російського історика В.О.Ключевського: "Несчастье Петра I было в том, что он

остался без всякого политического сознания, с одним смутным и бессодержательным ощущением, что у его власти нет границ". "До конца он не смог понять ни исторической логики, ни физиологии народной жизни. Вся преобразовательная его деятельность направлялась мыслью о необходимости и всемогуществе властного принуждения" [81].

З одного боку Петро I не зміг по-справжньому наблизити свою державу до тодішніх європейських політико-державницьких стандартів, з іншого боку, його нововведення створили морально-психологічний дискомфорт для корінного населення Росії, поглибивши прірву між його власною культурою та культурою еліти.

Для Гетьманщини, яка виступала першим і головним провідником прозахідних орієнтирів російського монарха, то її подальший васалітет і військово-політичний союз (з 1654 року) з правонаступницею Золотої Орди не передбачав нічого доброго. Всі спроби гетьмана І.Мазепа змінити ментальність московського правителя і долучити його до західних політико-правових принципів у міждержавних стосунках сюзерена і васала виявились марними. Московсько-петербурзький політикум не мав жодних уявлень і не бажав знати європейський правовий і моральний кодекс взаємин між державними протекторами та васалами, монархом і дворянством.

Не спрадилися сподівання гетьмана Мазепа зберегти і зміцнити позиції козацької держави в межах Московії-Росії завдяки своїм добрим особистим стосункам із представниками родовитої московської знаті та самим Петром I, чи завдяки своєму чесному виконанню всіх союзницьких зобов'язань (узятим гетьманським урядом у 1654 р.). Доля Гетьманщини була давно вже вирішеною ще у 1659 р., коли Юрій Хмельницький змушений був підписати новий варіант Переяславського договору. Потрібен був лише час, аби завершити задум московських правителів щодо Української держави.

З 1700 р. автономія Лівобережної України вже остаточно не вписувалась в імперську концепцію Петра I та російських сановників.

Російський уряд перестає рахуватися з політичними інтересами васала і дотримуватися юридичної формальності у стосунках з Гетьманщиною. З 1703 р. у вищих ешелонах московської влади, як зазначає І.Борщак, жваво обговорювалось питання про методи та засоби повної ліквідації автономно-державного статусу Лівобережної України [82]. Необхідно було здійснити низку складних перетворень у політичній сфері, які б призвели до повного злиття двох держав, різних за політичним та економічним влаштуванням. Петро I і його оточення не хотіли більше миритися з існуючими особливостями в політичній, соціальній, економічній та військовій сфері Гетьманщини та її автономією.

Передусім, російський самодержавець узявся за уніфікацію українського козацького устрою та збройних сил. Згідно царського указу в 1706 р. з частини лівобережних і слобідських полків було сформовано так звану "Українську дивізію". Новостворена дивізія розглядалась як особливе військове формування російської армії і підпорядковувалась російському командуванню [83]. Крім того, з кожним роком, починаючи від Північної війни, українське козацьке військо втрачало своє попереднє самостійне незалежне союзницьке становище. Про це свідчать тогочасні документи та спогади сучасників.

Більш суттєвий удар по українській автономії було завдано в грудні 1707 р. У Московській державі чинності тоді набула губернська реформа, дія якої поширювалась і на Гетьманщину [84]. За губернською реформою територія козацької держави розділялась між трьома губерніями: Київською, Азовською, Смоленською [85]. Таким чином розчленовувалась політично-національна територія й ліквідувалась одна із головних ознак державності. В адміністративному сенсі поділені частини Лівобережжя підпорядковувались російським губернаторам і генерал-губернатору. Владні повноваження гетьмана І.Мазепа й українського уряду ставали номінальними.

Іван Мазепа, як далекоглядний і досвідчений політик, розумів справжню сутність петровських реформ щодо Гетьманщини. Вони

мали прямий приціл на ліквідацію в недалекому майбутньому козацького стану, українського традиційного військового устрою, збройних сил, які завжди були запорукою незалежності і самостійності кожної держави; вони мали на меті уніфікацію за російським взірцем традиційного українського адміністративного устрою. Губернська реформа, до того ж, передбачала розмивання державних кордонів Лівобережної України з подальшим нищенням владних структур гетьманської держави. Отже, ці реформи передбачали кардинальні переміни в політико-правовому статусі української козацької держави. Протекторно-васальні взаємини, що були поширеною і природною нормою в європейській міждержавній правовій культурі [86], Петром I та його оточенням повністю відкидались, як політична недоцільність. А республікансько-демократичний за формою устрій Гетьманщини сприймався російським самодержавцем та його оточенням як аномалія на тлі самодержавної стихії.

Необхідно відзначити, що протекторно-васальна практика у міждержавно-правових відносинах відповідала не тільки "тогочасним уявленням про міждержавні стосунки", але й розглядалась як вагомий засіб захисту власних інтересів держави-васала, на території якого перехресчувались "геополітичні інтереси різних політичних сил". Крім того, як слушно стверджують дослідники, протекція передбачала "реалізацію власної політичної окремішності" із збереженням своєрідності в суспільно-політичному та економічному житті васальної держави [87].

За визначенням російського історика Д.Міллера, в Росії здавна діяв закон сили, а не права при вирішенні як суспільних відносин, так і міждержавних [88]. Ця традиція залишилась незмінною для її політичної культури і в петровську добу. Вона лише прикривалась маскою державної меркантильності, доцільності та теорією "регулярної держави" [89].

За роки Північної війни Україна практично перетворилась у данника Російської імперії. Розміри державної данини зросли до непомірних і непосильних для населення ве-

личин. Лівобережна Україна перетворилась в головного постачальника пороху, селітри, артилерії, фуражу, хліба, всіх видів продовольства для російської армії. І, зрештою, Гетьманщина мала платити найбільш тяжкий вид данини - кров'ю, тобто, відправляти десятки тисяч українських козаків у райони бойових дій, у північні балтійські та російські землі воювати зі Швецією, аби примножити територіальні простори для Московії-Росії.

Відтік великої кількості працездатного чоловічого контингенту з Лівобережної і Слобідської України до Прибалтики та в північні райони бойових дій призвів до занепаду продуктивних сил, господарства і наростання демографічних проблем у самій Гетьманщині. Становище погіршувалось правовим і моральним безчинством з боку російських полків, що перебували на постійному постой в Україні [90]. У листі до російського канцлера Ф.Головіна від 26 вересня 1706 р. гетьман І.Мазепа писав: "Отовсюди до мене доходять скарги на свавілля великоросійських ратних людей" і просив Ф.Головіна докласти зусиль, щоб "свавілля військ великоросійських ускромити і від подальшого розорення, побоїв і смертних убивств людей мого regimenta звільнити" [91]. У 1707 р. український гетьман у листі до Станіслава Лешинського, змальовуючи суспільно-політичну ситуацію на Лівобережній Україні, образно висловився про козацтво того часу: "Як перепелиця під яструбом, не може голови підняти" [92].

До всього цього ще додалась економічна експансія та інтеграція господарського комплексу Гетьманщини до всеросійського ринку. Петро I видав ряд указів, які забороняли українським купцям, козацтву, торговому люду торгувати з традиційними партнерами - Кенінгзбером, Гданськом, Австрією, Кримом тощо. До указів додавався перелік товарів, які заборонялося вивозити з України на зовнішній ринок у західному і південному напрямках. Відтепер строго визначались російські міста, куди могли привозити свою продукцію й товари українські купці - Архангельськ, Петербург, Смоленськ, Москва. Звичайно, така політика завдавала торгівцям неабиякі збитки

і розоряла підприємців та купців Гетьманщини. Разом із політичними правами втрачалась і економічна незалежність українського соціуму.

У цій складній ситуації гетьман Іван Мазепа змушений був стати на оборону прав і вольностей своєї козацької держави. Перед ним постало непросте питання: яким чином забезпечити політичні права і свободи Гетьманщини, як зберегти українську державність, у якій формі та при яких угодах ця держава може функціонувати і продовжувати своє політичне життя?

У пошуках відповіді він звертається до європейської теоретичної думки і практики. Собі на допомогу Іван Мазепа бере знаменитий політико-теоретичний твір італійського мислителя Ніколо Мак'явеллі "Державець", що мав прикладне значення і широко використовувався елітою всіх європейських країн. Без сумніву, український гетьман обмірковував і зважував кожне слово італійського мислителя і, зрештою, прийняв його пораду: "Розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі. Володареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку" [93].

Переломним моментом у відносинах Івана Мазепи та Петра І стає 1708 рік, коли російський монарх ще раз продемонстрував своє повне нехтування попередніми державними угодами з Гетьманщиною.

За давньою європейською традицією визнання протекторату передбачало легітимізацію влади еліти та державності народу, який за певних історичних причин її втратив чи міг втратити. У XVII ст. "божественне право" суверена-короля очолювати державу і представляти соціум на політичній арені Європи поступається місцем теорії "природного права" кожного народу на своє суверенне державне існування. Відтепер сам народ починає виступати легітимним сувереном, а не король. Ця політична аксіома нідерландського мислителя

Г.Гроціуса (написана у 1625 р.) стала ключовою формулою в міжнародних стосунках при укладанні міждержавних протекторно-васальних угод [94]. Держава, яка визнавала протекторат сусіднього легітимного володаря, неодмінно зберігала недоторканими свої права і свободи й легітимно визнавалась на міжнародному політико-правовому рівні. Згодом гетьман в екзилі Пилип Орлик, звертаючись до правового досвіду європейських країн у своєму "Маніфесті" підкреслював, що "Богдан Хмельницький власною волею, не будиши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ". Відповідно гетьман І.Мазепа та козацька старшина в своїй політичній діяльності керувались "природним правом визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було забрано" [95].

Відповідно до європейської політико-правової концепції укладались договори Б.Хмельницького з Річчю Посполитою (1648 - 1651 рр.) і Московією (Березневі статті) та його наступників - Дем'яна Многогрішного, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи [96]. Українська козацька старшина, як свідчать тогочасні документи та угоди, повністю орієнтувалась на європейські принципи "договірності" й політичної культури, тож в протектораті бачила гарантію "політичних потреб" Гетьманщини, "непорушність цілості прав і вольностей військових". З другого боку, вона розглядала протекторат, як "обумовлене підданство", що означало, передусім, в кінцевому разі тільки військову службу на користь сюзерена [97].

З виконанням військових обов'язків, за угодою, пов'язував своє підданство-васалітет і гетьман Іван Мазепа. Російський історик початку XX ст. А.Г. Брикнер у своїй монографії, присвяченій діянням Петра Великого, зазначав, що український гетьман пов'язував своє "послушення волі царю, лише на основі васалітету" та військового союзу. Одночасно по-

літичні погляди й особисті вигоди гетьмана не відповідали політичним устремлінням московського царя [98]. Подібно до своїх попередників І. Мазепа чітко дотримувався українсько-російських договірних домовленостей, особливо тих, що передбачали спільно виступати у військових компаніях Московської корони проти третьої сторони від якої йшла загроза. За висновками дослідника О.Струкевича в тогочасному українському суспільстві рельєфно простежується ототожнення ідеї служби російському монарху з ідеєю служби Українській державі. Служба сюзерену розцінювалась і як засіб отримання військової допомоги від протектора при загрозі територіальної цілісності Гетьманщині [99]. Крім того, європейська договірна практика передбачала право вибору та зміни протекторату в разі порушення суспільно-політичних прав і вольностей держави-васала й відмову сюзерена надавати військову допомогу чи забезпечити захист від супротивної сторони [100].

Російській самодержавець, за визначенням Т.Таірової-Яковлевої, на жовтень 1708 р. порушив цілий ряд договірних пунктів угоди між Гетьманщиною і Московією й тим самим поставив український уряд гетьмана І.Мазепи перед фактом політичного вибору: між інтересами імперії чи української держави [101].

Про плани шведського короля Карла XII спрямувати своє військо на терени Гетьманщини, було відомо вже у 1706 - 1707 рр. російському командуванню та в дипломатичних колах Франції, Голландії, Польщі, Англії. Це питання жваво обговорювалось оточенням Петра I у Жовкві (квітень 1707 р.) в присутності І.Мазепи [102]. Останній звернувся до російського монарха-сюзерена з проханням, враховуючи розпорошеність козацького війська по різних районах бойових дій (в Речі Посполитій, Литві, Лівонії, Білорусії, на Дону), забезпечити Гетьманщині військовий захист у разі вторгнення шведської армії на Лівобережну Україну. "Ми військом нашим частими походами та війною зруйновані - та безсилим, змаленому не можемо оборонятися від військ польських та шведських, і через те просив я царської величності - передає сло-

ва старого гетьмана П.Орлик у листі до митрополита Стефана Яворського, - щоб хоча б нам 10000 від військ своїх регулярних у поміч дозволив дати". На це прохання васала-союзника сюзерен відповів категоричною відмовою: "Не тільки 10000, але й десяти чоловік не можу дати, як можете, самі обороняйтеся" [103]. Така відповідь та поведінка протектора не відповідали договірним принципам та правовому кодексу взаємин сюзеренства-васалітету. До того всього додалися силові реформаційні заходи Петра I (1706 - 1707 рр.), які позбавляли українське суспільство права на політичну суб'єктність і перетворювали український соціум та еліту з "підданих на умовах договору" у "безумовно підданих" без власних державних прав і свобод [104]. У подібній ситуації, за європейськими політико-правовими стандартами, українська козацька старшина та гетьман мали всі підстави розірвати будь-які дипломатичні стосунки та договірні зобов'язання із сюзереном [105]. До всього того, необхідно додати брутальну тактику випаленої землі російських генералів за наказом Петра I в Білорусії, на Стародубщині та Новгород-Сіверщині [106], безперервне виснажливе використання господарських і людських ресурсів Гетьманщини для військових потреб Російської держави, наказ російського монарха гетьманові забезпечити прикриття відступу російської армії до Москви 5 тисячами козаків проти 35 тисяч непереможних шведських вояків [107].

У листі до Стефана Яворського Пилип Орлик передавав слова гетьмана І.Мазепи, сказані у жовтні 1708 р. про причину, за якою він змушений буде переглянути протекторно-васальні взаємини: "А коли не сила наша буде оборонити Україну і себе, то для чого маємо самі в погибель лізти та Вітчизну погубляти? І сам Бог, і цілий світ будуть бачити, що з нужди те учинили ми і як вільний не завойований народ, дбали про способи цілості нашої" [108]. З наведених вище слів випливає, що гетьман Мазепа розглядав Гетьманщину як політично самостійну державу (що визнавала лише протекторат Московії), а себе усвідомлював її володарем, за долю якої несе відпові-

дальність перед українським народом. У гетьманських універсалах він завжди підкреслено писав, що діє задля добра "Вітчизни нашої малоросійської". Відповідно, гетьман І.Мазепа й повинен був у 1708 р. поставити інтереси України вище інтересів імперії [109].

Необхідно відзначити, що український гетьман Мазепа не був оригінальним у своїх діях та стратегічних маневрах на користь власної Вітчизни. Для збереження своїх політичних і державницьких прав у ті часи міняли своїх протекторів німецькі барони в Лівонії (1699 р.), угорська шляхта (1707 р.), молдавський господар Кантемір (1710 р.) [110]. Наприклад, російський історик А.Г. Брикнер, оцінюючи перехід Івана Мазепи на бік Карла XII та молдавського господаря Кантиміра на бік Петра I, резюмує з цього приводу: "Власне його спосіб дій не варто вважати більш аморальним, ніж союз, котрий два роки потому Петро уклав з молдовським господарем Кантеміром проти турецького султана". За переконанням російського дослідника український гетьман прагнув до державної самостійності та незалежності [111]. В цьому ж контексті особливо варто відзначити таємний договір польського короля Августа II зі шведським королем Карлом XII про перемир'я та військовий союз. У розпал Північної війни 13 жовтня 1706 р. Август II, за спиною свого військового союзника Петра I, уклав зі шведським королем Альтраншадтський мирний договір, щоб уберегти рідну Саксонію від військових баталій та розорення шведською армією. За договором Август II зобов'язувався забезпечити шведів провіантом протягом усієї зими і розірвати союз із Росією й видати Карлу XII російських солдат, які перебували в Саксонії та Польщі.

Проте ця угода не стала перешкодою для подальшого дипломатичного спілкування польського короля як із російським, так і з шведським монархами, коли таємниця була розкрита. При зустрічі з князем В.А.Долгоруковим Август II пояснив свою поведінку простою логікою: "Трактую для того, що не бачу іншого способу врятувати Саксонію від розорення; сподівався я на цесаря і його союз-

ників, але тепер зрозуміло, що Саксонію боронити не хочуть. Трактатів із супротивником не закінчу, не дочекавшись відповіді від царської величності" [112]. Договірний маневр Августа II не шокував ні російську сторону, як показують подальші події, ні західноєвропейські королівські уряди. Поведінка польського короля була сприйнята як звичайне явище, притаманне військовій дипломатії та договірним взаєминам, коли сильний союзник відмовляється від узятих на себе зобов'язань надавати військову допомогу.

Можна із впевненістю провести аналогію між польськими подіями жовтня 1706 р. та українськими - у жовтні 1708 р. й між обома керманічами - польської та української держави. Проте ситуація в Україні мала непоборно драматичніший характер. Перед гетьманом І.Мазепою постала надзвичайно тяжка дилема. Передусім, необхідно було захистити Гетьманщину від військової руйни як з боку шведської, так і російської армії. У 1708 р. територія Лівобережної України перетворювалась у край випаленої землі, де мали схрестити свою зброю два непримиренних супротивника за далекі для України балтійські землі та Балтійське море. Окрім того, найголовніше, український гетьман зобов'язаний був захистити українську державність, політичні права і свободи Гетьманщини від імперських планів сюзерена. І ця проблема ставала дедалі болючішою і вимагала нагального вирішення.

Від 1708 р. гетьман Мазепа починає відверту боротьбу з російським самодержавцем за українську козацьку державу. А Петро I бере курс на створення "добре впорядкованої поліцейської держави" [113], із відповідними принципами управління і фіксально-репресивною системою.

Практично, у стосунках І.Мазепи і Петра I, Гетьманщини і Росії, простежується драматичне протистояння двох політичних культур, двох цивілізацій. У XVIII столітті Україна одночасно виступила провідником європоцентристських цінностей для Московії-Росії була і буфером між євроазійською імперією та Заходом.

Література

1. Анисимов Е.В. Петр I: Рождение империи // Вопросы истории. № 7 - 1989. - С. 18 - 20; Він же: Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. - М., 1999. - С. 17 - 18.
2. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. - М., Молодая гвардия, 2007. - С. 84 - 85.
3. Там само. - С. 132 - 133.
4. Шапталов Б.Н. Феномен государственно-го лидерства. Экспансия в мировой истории. - М., Крафт, 2008. - С. 253 - 255, 263 - 264; Всемирная история. - М., 1958 - Т V - С. 66 - 69, 484, 492.
5. Павленко С. Міф про Мазепу. - Чернігів, Сіверянська думка, 1998. - С. 24.
6. Всемирная история. - Т. IV - С. 296 - 298.
7. Смолка А.О. Соціально-економічна думка в Україні XVII - початку XVIII ст. - К., Задруга, 1996 - С. 108 - 111.
8. Павленко С. Міф про Мазепу. - С. 24 - 25.
9. Богословский М. Петр Великий и его реформа. - М., Кооперативное издательство, 1920. - С. 9 - 10; Ключевский В.Р. Исторические портреты. - М., Правда, 1990. - С. 161.
10. Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - М., СП "ИКПА", 1990. - С. 17 - 18, 52.
11. Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 154.
12. Андерсон М. Петр Великий. - Ростов-на-Дону, 1997. - С. 47.
13. Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - С. 54.
14. Андерсон М. Вказана праця. - С. 47.
15. Ключевский В.О. Исторические портреты. - 190.
16. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - Кн. VIII, Т. 15 - 16. - М., Социально-экономическая литература, 1962. - С. 100, 550; Богословский М. Петр Великий и его реформа. - С. 34. Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - С. 180, 358 - 359. Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 164, 292; Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Петра Великого. - СПб., 1903. - Т. 1 - С. 125 - 126, 327.
17. Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 190.
18. Кафенгауз Б.Б. Россия при Петре I. - В кн.: Очерки истории СССР. - М., 1962. - С. 102 - 103; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - С. 172 - 173, 181 - 187, 193 - 194; Майков Л.Н. Рассказы Нартова о Петре Великом. - СПб., 1891. - С. 80 - 87; Анисимов Е.В. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. - М., 1999.
19. Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. // Собр. сочинений. - Т. XVI - СПб., 1905. - С. 406 - 407.
20. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 - 1709. - Київ - Полтава, - 1995. - С. 56 - 57.
21. Борщак І. Мазепа - людина й історичний діяч. // В кн. Мазепа. - К., 1993. - С. 167.
22. Едвард Кінан. Російські історичні міфи. - К., 2001; Валишевський К. Іван Грозний. - М., 1989; Валишевский К. Петр Великий. - Т. 1-2. - М., 1990. Элен К. д'Анкокс. Незавершенная Россия. - М., 2005; Кашелер А. Росія як поліетнічна імперія. - Львів, 2005.
23. Кардыбаев А.Ш. Золотая Орда: место встречи тюрков и славян. // Да: dialog avtasya. - Ежеквартальный международный культурно-интеллектуальный журнал. - Москва - Стамбул. - 2003. - № 8. - С. 27 - 28.
24. Элен К. д'Анкокс Незавершенная Россия. - С. 74 - 75.
25. Там само.
26. Анисимов Е. Время петровских реформ. - Л., 1989. - С. 379; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - С. 113; Брикнер А.Г. Вказана праця. - С. 114 - 115.
27. Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 197; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. - С. 121 - 125
28. Элен К. д'Анкокс. Незавершенная Россия. - С. 83.
29. Див.: Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. - К., 1981; Чистович И.А. Феофан Прокопович и его время. - СПб., 1868; Елифанов П.П. "Ученая дружина" и просветительство XVIII в. (Некоторые вопросы истории русской общественной мысли) // Вопросы истории. - 1963. - № 3. - С. 38 - 47. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні кінця XVI - середини XIX століття. - Кн. 3. - К., 1994. - С. 104 - 108.
30. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. - М., - 2007. - С., 83 - 84.
31. Карамзин Н.М. История государства Российского. В 12-и томах. Т. VI. - М., - 1993 -

1994. - С. 260; Ключевский В.О. О русской истории. - М., 1990; С. - 363. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. - С. 21 - 28, 45 - 48.
32. Карамзин Н.М. Вказана праця. - Т. VI. - С. 238 - 290.
33. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. - С. 118.
34. Валишевский К. Петр Великий. Дело. - М., - 1990 - С. 316.
35. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. - К., - 2008. - С. 35 - 37.
36. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 314 - 329.
37. Богословский М. Петр Великий и его реформа. - С. 71.
38. Богословский М. Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719 - 1727. - М., 1902. - С. 313 - 315, 356 - 375.
39. Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. - К., 1998. - С. 120 - 121.
40. Там само. - С. 106.
41. Грушевский С.М. Очерки истории украинского народа. - К., 1991. - С. 236.
42. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах - К., 2007. - С. 43 - 44.
43. Смолка А.О. Соціально-економічна та політична думка - С. 110 - 111, 114 - 115.
44. Див.: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. - К., 2005. - С. 117 - 123.
45. Богословский М. Петр Великий и его реформа. - С. 71.
46. Анисимов Е.В. Петр I: рождение империи // Вопросы истории. - 1989. - № 7. - С. 16 - 17.
47. Там само. - С. 12.
48. Майков Л.Н. Рассказы Нартова о Петре Великом. - СПб, 1891. - С. 82; Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 193 - 227.
49. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 239.
50. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII - XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя України. - К., 2000. - С. 6 - 48.
51. Онишкевич Л. Генеральна старшина Лівобережної України XVII - XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноукраїнського та українського права. - Випуск 2. - К., 1926. - С. 99 - 100.
52. Струкевич О. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. - К., - 2008. - С. 135.
53. Горобець В. Вказана праця. - С. 43.
54. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. Інтегральний погляд на питання. - К., 2002. - С. 428 - 429, 437.
55. Там само. - С. 429, 431.
56. Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения в 9-ти томах. - М., 1984. - Т. IV. - С. 135 - 140.
57. Валишевский К. Петр Великий. Дело. - С. 286 - 287.
58. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - К., 1909. - С. 243 - 244.
59. Там само; Богословский М. Петр Великий и его реформа. - С. 19, 26 - 28; Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. СПб., 1896. - Т. 3. С. 153, 167.
60. Валишевский К. Петр Великий. Дело. - С. 301 - 302.
61. Дзюба О.М. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): причини міграції // Россия-Украина. История взаимоотношений. - М, 1997. - С. 118; Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII - первой половине XIX в. - К., 1988. - С. 6-7; Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. - С. 179 - 181; Соловьев М.В. История России с древних времен. - Кн. VIII. - Т. 15. - С. 91 - 97.
62. Валишевский К. Петр Великий. Дело. - С. 284 - 286.
63. Там само.
64. Шапталов Б.Н. Вказана праця. - С. 407 - 408.
65. Валишевский К. Петр Великий. Дело. - С. 304.
66. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. - С. 45.
67. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 413 - 432.
68. Кардыбаев А.Ш. Золотая орда: место встречи тюрков и славян. - С. 27.
69. Владимирский-Буданов М.Ф. Вказана праця. - С. 103 - 104.
70. Шапталов Б.Н. Вказана праця. - С. 411.
71. Владимирский-Буданов М.Ф. Вказана праця. - С. 215 - 225; Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 379.

72. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 353.
73. Там само. - С. 381.
74. Нефедов С. Тимар: Османская система в Древней Руси // Да: diyalog avgasya. Ежеквартальный международный культурно-интеллектуальный журнал. - Москва - Стамбул. - 2003. - № 8. - С. 37.
75. Бушков А. Россия, которой не было. Славянская книга проклятий. - Спб., 2005. - С. 464 - 465.
76. Элен К. д'Анкосс. Вказана праця. - С. 87.
77. Богословский М. Областная реформа Петра Великого. - С. 322.
78. Там само - С. 323 - 326.
79. Там само - С. 325.
80. Элен К. д'Анкосс. Вказана праця. - С. 87 - 88.
81. Ключевский В.О. Исторические портреты. - С. 190 - 191.
82. Мазепа. - К., Мистецтво, 1993. - С. 196.
83. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники і прибічники. - К., 2004. - С. 22.
84. Ключевский В.О. Курс русской истории. Соч. В 9-и томах. - Т. IV. - С. 142.
85. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII - XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996. - С. 6.
86. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994 - С. 26.; Струкевич О. Політико-культурні орієнтири еліти - С. 186 - 198; Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII - перша половина XVIII ст.) // Український історичний збірник. - Вип. 11. - К., 2008. - С. 51 - 53.
87. Струкевич О. Політико-культурні орієнтири еліти - С. 178 - 183.
88. Миллер Д. Хозяева и постояльцы. - Харьков, 1909. - С. 8.
89. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 63, 68, 384; Ключевский В.О. Курс русской истории. - Т. IV. - С. 202 - 203, 221.
90. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, 2003 - С. 244 - 245; Костомаров Н.И. Мазепа и мазепинцы. - С. 242 - 265; Соловьев М.С. История России. Кн. VIII. - Т. 15. - С. 216.
91. Субтельний О. Вказана праця. - К., 1994. - С. 172.
92. Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 245.
93. Мак'явеллі Н. Державець. - К., 1998. - С. 440 - 441.
94. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства - С. 104.
95. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. - К., 2006. - С. 120.
96. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства - С. 101 - 105; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. - С. 182 - 196.
97. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. - С. 187 - 189.
98. Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Петра Великого. - СПб., 1903. - Т 2 - С. 82
99. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. - С. 186.
100. Там само. - С. 183, 222 - 223.
101. Таирова-Яковлева Т. Вказана праця. - С. 220.
102. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 227 - 278.
103. Орлик П. Конституція, маніфести - С. 167 - 168.
104. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. - С. 223.
105. Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей - С. 51 - 52.
106. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. - Чернігів, 1994. - 152 с; Письма и бумаги императора Петра Великого. - М.-Ленинград, 1948. - Т. 8. - вип.. 1. - С. 72, 242.
107. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба. - С. 275; Таирова-Яковлева Т. Вказана праця. - С. 214; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - С. 67.
108. Орлик П. Конституція, маніфести - С. 168.
109. Таирова-Яковлева Т. Вказана праця. - С. 220.
110. Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей - С. 53.
111. Брикнер А.Г. Вказана праця. - Т. 2 - С. 83 - 84.
112. Соловьев С.М. История России с древнейших времен - кн. VIII - Т. 15. - С. 147 - 148.
113. Анисимов Е. Время петровских реформ. - С. 353 - 380.